

Iš viduramžių archeologijos ir istorijos šaltinių: senojo baltų tikėjimo reliktai ir katalikybės plėtra Panevėžio senamiesčio bažnyčios erdvėje

Alfreda Petrulienė

Panevėžio kraštotyros muziejus

Panevėžio bažnyčios istorija yra reikšminga Panevėžio miesto bendrosios istorijos dalis. Tiek miesto įkūrimo, tiek ir bažnyčios atsiradimo ištakų reikia paieškoti toje pačioje istorinėje erdvėje. Praėję šimtmečiai kantriai brandino labai svarbius reiškinius: politinius, strateginius, ekonominius, kol šiame geografiniame taške, Nevėžio vidupyje, sutapo galimybė su būtinybe, susidarė istoriškai palankios sąlygos įkurti dvasinį centrą, pastatyti naują katalikų bažnyčią, kuri tapo svarbiu miesto įkūrimo ir jo augimo faktu.

Laikotarpis, kai krikštijosi Lietuva, pradedant Mindaugu, tęsėsi ilgiau, nei turime oficialias šio veiksmo datas – aukštaičių krikštą įvardijame 1387 m., žemaičių – 1413 m. Formuojantis viduramžių Europos kultūrai, krikščionybės vaidmuo buvo lemiamas. XIII–XV amžiais, kurie kartais vadinami vėlyvaisiais viduramžiais, Lietuva akivaizdžiai atsidūrė Europos ideologijų lūžio linijoje tarp Rytų ir Vakarų bažnyčių, formavusių skirtingas kultūras, ekonominės plėtros tempus, krašto viduje lėmusius ekonominio, kultūrinio gyvenimo ypatumus.

XV a. visoje Europoje smarkiai pasikeitė politinis, ekonominis, kultūrinis gyvenimas, plėtėsi tarptautiniai prekybos ryšiai. Bajorija ėmėsi ne tik karinės politinės veiklos, bet ir ūkinės, prekybinės, miestuose plėtėsi pramoninė gamyba, todėl augo miestai, kur telkėsi

gyventojai, nutraukę ryšius su kaimu. Ir ekonomine prasme Europos kontinentas pasidalijo į du regionus. Rytų regione, kur buvo ir Lietuvos Didžioji kunigaikštystė, įsiviešpatavo lažinė – polivarkinė žemės ūkio organizavimo sistema, pagrįsta asmenine valstiečių priklausomybe, jų išnaudojimu. Šios ir daugelis kitų aplinkybių nestiprino valstybės vidinių galių. Lietuva tarsi nepriklausė viduramžių Europai. Net ir formaliai apsikrikštijusi, Lietuva dar ilgai buvo pusiau pagoniškos dvasios šalis.

Ankstyvojo Lietuvos krikščionybės laikotarpio žmonių pasaulėžiūros bruožai svarbūs tiek bendram krašto kultūros pažinimui, tiek suvokimui, kokioje istorinėje erdvėje formavosi ir veikė pirmoji Panevėžio katalikų bažnyčia. To meto Lietuvos žmonių pasaulėžiūrai buvo būdingas sinkretizmas, o tai reiškia, kad senoji baltų pasaulėžiūra palengva susiliejo su krikščionybės nešama „gerąja naujiena“. Šį procesą patvirtina ne tik istoriniai, bet ir archeologiniai šaltiniai. Viduramžių archeologijos tyrinėjimų medžiagoje užfiksuoti akivaizdūs pereinamojo laikotarpio žmonių dvasinio gyvenimo, pasaulėžiūros pokyčiai. Žmonių pasaulėžiūra, įsitikinimai, kaip svarbus žmogiškojo gyvenimo pamatas, kito palengva, kaip savaiminis lėtas procesas, veikiamas istorinių aplinkybių, spėjo palikti pakitusios mąstysenos pėdsakų mirusiųjų laidosenoje, įkapių simbolinėje išraiškoje, apeigose ir ritualuose.

Duobėtas ir nelygus buvo Lietuvos kelias į krikščionybę, kiekvienas luomas skirtingai priėmė naują tikėjimą. Stiprėjanti valstiečių luominė priklausomybė turėjo įtakos ir jų pasaulėžiūrai, jie su ilgesiu prisiminė senus „gerus laikus“, kai turėjo vieną kunigaikštį, jo klausė, jam mokėjo mokestį, ėjo ginti tėvynės. Katalikų bažnyčiai buvo duotas uždavinys išrauti iš jų galvų seną mąstymą. Be to, bažnyčių išlaikymui priskirtose žemėse valstiečiai patyrė išnaudojimą, jie turėjo mokėti dešimtinę ir kitokias prievoleles, iš jų galima buvo atimti beveik viską, ką jie dar galėjo turėti. Daugelis valstiečių priešinosi, maištavo, bėgo pas geresnį poną, skundėsi. Sunaikinus senąsias kaimo bendruomenes, galutinai pakirstas senojo tikėjimo pamatas, liko tik relikvai, prietarų gausa, burtai, vienas kitas senas ritualas, paremtas tradicija, prisiminimais, legendomis.

1583 m. Upytės valsčiaus dvarininkas LDK kancleris E. Valavičius išleido taisykles valstiečiams, pagal kurias jie privalėjo eiti į bažnyčią,

iš jų reikalauta laikytis bažnyčios įstatymų, o už jų nevykdymą grėse piniginės ir fizinės baudmės. Dokumente rašoma: „kad valdiniai iš visų kaimų kas sekmadienį eitų į bažnyčią klausyti Dievo žodžio... o jei to nedarytų, tai turi sumokėti baudos 1 grašį špitolėi, ...o jei trečią kartą pasirodytų esąs toks neklaužada... urėdninkas turi įsakyti įkaustyti į kenges ir laikyti per dieną prie bažnyčios ir jis turės sumokėti dvigubą baudą...“¹ Tame pačiame dokumente smerkiami kerėtojai, burtininkai ir kitokie atsiskyrėliai, plačiau apie jų netikusią veiklą nekalbama, bet raginama leisti vaikus į mokyklą, kurią evangelikai buvo įsteigę prie Naujamiesčio bažnyčios. Žinių apie panašios parapinės mokyklos prie Panevėžio bažnyčios veiklą nėra užfiksuota. Istorikė R. Ragauskienė, plačiau rašiusi apie to meto Panevėžio miestelio būklę, nuolatinius skandalus ir triukšmavimus karčiameje, valstiečių perbėgimus ir teismo procesus dėl jų gražinimo, daro išvadą, kad XVII a. pradžioje Radvilos žemėlapyje visai nepažymėtas bažnyčios bokštas rodo jos abejotiną egzistavimą²... Iš tiesų, bažnytėlė buvo apleista ir sunykusi. Panevėžio senamiesčio gyventojų tikėjimo ir dvasiniai reikalai kristalizavosi dažniausiai buitiniame lygmenyje. Vienas iš tokių liudijimų yra XVII a. pr. išleistas J. Valavičiaus, Upytės valsčiaus laikytojo, taisyklės neuoliems valstiečiams, kurie bus baudžiami, jei „šauktų į savo namus burtininkus arba garbintų kokius nors dievukus, arba statytų kokius stalus (šermenų) pagonišku būdu“³. Vadinasi, ne visi valstiečiai uoliaiėjo į bažnyčią, savo mirusiuosius vis dar laidojo pagonišku papročiu.

XVIII a. pr. Ramygalos parapijoje misionierius T. Dohtaravičius užrašė keletą vietinių gyventojų pagoniškų apeigų pavyzdžių: prie Okainių kaime buvusio akmens, vadinamo „Šora“, kuris buvo laikomas stebuklingu; kalnelyje, miške netoli Juodos upės, po šv. Petro atlaidų vykdavęs susirinkimas, vadinamas „Velnio turgeliu“, arba „Žaidimais“, kur buvo puotaujama, žaidžiama kirviais. Toliau jis rašo, kad rasta žmonių, kurie lig šiol dar garbina namų dievus ir pagonišku

¹ 1583 m. dokumento Nr. 273 ištrauka, Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, V., 1955, p. 242.

² Ragauskienė R., Panevėžys XVI-XVII amžiuje/Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m., Panevėžys, 2003, p. 57.

³ Urbanavičius V., Senųjų tikėjimų relikvai Lietuvoje XV-XVII amžiais, Lietuvos TSR MADA, A serija, t. 1 (50), 1975, p. 59.

papročiu juos maitina. Juos vadina „Deiviais Pagirniais“ ir panašiai⁴.

Vėlyvieji viduramžiai, atnešę spausdintą žodį, jį paskleidė aukštuomenėje, dvaruose, vienuolynuose, priartino Lietuvą prie bendrųjų Vakarų kultūros vertybių. Europoje viduramžių archeologija tyrinėja krikščioniškųjų viduramžių paminklus, Lietuvoje šalia senamiesčių, pilių ir ankstyvųjų miestų, kurių buvo nedaug, vis dar svarbiu tyrinėjimo objektu lieka laidojimo paminklai ir apeiginės kulto vietos, piliavietės, išlaikiusios pagoniškosios kultūros atspindžius. Paprasti valstiečiai, tapę baudžiauninkais, ir toliau liko beraščiai, kalbėjo savo krašto kalba, laikėsi senųjų papročių, tūkstantmečiais formuotų žemdirbių tradicijų, ritualų, apeigų.

Panevėžio rajone iširta ir žvalgyta per trisdešimt viduramžių kultūros objektų: gyvenvietės, senkapiai, mitologiniai ir dubenuotieji akmenys, vadinami aukurais, „Perkūno girnelėmis“ ir kitokiais pavadinimais, jų aplinkoje buvusios apeiginės kulto vietos, laužavietės⁵. Archeologinių laidojimo paminklų tyrimų medžiaga parodė vietinių gyventojų dvasinės kultūros pasikeitimus XIV–XVII a. Tai matoma ir pačioje paminklų išorėje. Išnyksta pilkapiai, kaip ir visoje Lietuvoje, taip ir Nevėžio žemumoje plinta plokštiniai kapinynai, kurie dar dažnai vadinami senkapiais. Kitas labai svarbus reiškinys – atsisakoma mirusiųjų deginimo ir pereinama prie inhumacijos (mirusieji laidojami nedeginti, mediniuose karstuose, žemėje). Sovijaus, arba Šventaragio, mitais išreiškta indoeuropietiškosios dvasinės kultūros era nutrūksta. Žinoma, svarbiausią vaidmenį čia suvaidino krikščionybės įvedimas. Kaimyninėse šalyse šio papročio jau atsisakyta seniau. Mirusiųjų kremacija buvo jau tapusi pagonybės simboliu ir kartu tai buvo traktuojama kaip atsilikimo požymis.

Kiek Lietuvoje buvo įsitvirtinusi kremacija, matyti iš to, kad XV a. pr. lietuviai savo mirusiuosius dar degindavo. Sudeginti buvo ir didieji Lietuvos kunigaikščiai Algirdas ir Kęstutis ir palaidoti su visomis pagoniškomis apeigomis. Tyrinėtame Panevėžio rajono Barinės kapinyne dar XV a. visi mirusieji palaidoti sudeginti, laikantis senųjų papročių.

⁴ Ten pat, p. 60.

⁵ Petruilienė A., Iš kultūros palikimo istorijos. Panevėžio istorijos fragmentai, Panevėžys, 1993.

Tyrinėjant Panevėžio apylinkių XIV–XVII a. kapinynus, pastebėta kitokių kaimo gyventojų prisirišimo prie senųjų pagoniškų tradicijų ženklų. Pavyzdžiui, Jutiškių – Baroniškių kapinyne XVI a. palaidotiems mirusiesiems į kapus pridedama gausiai monetų: sidabrinių denarų, grašių ar menkesnės nominalinės vertės pinigų: pusantro, šešto ar net varinių švediško šilingų – bilonų⁶. Pinigai pakeičia asmeninius daiktus, įrankius. Ypatingas reliktinis ženklas yra medžio anglys, kaip ugnies simbolis, kai ieškant ryšio su ugnimi, pagal deginimo paprotį mirusiajam, įrišus į audinio skiautę, jų padedama ir mirusiojo galvūgalyje, ir prie pėdų. Anglys šiuo atveju simbolizuoja ugnį, per kurią mirusiųjų vėlės, išsilaisvinusios iš materialaus kūno, pasiekdavusios anapusinį pasaulį – Dausas. Šis laidojimo būdas yra ieškomas jungties tarp protėvių papročių ir naujosios krikščioniškosios nedegintų mirusiųjų laidojimo tradicijos. XVI a. tai jau yra pavieniai atvejai, kaip ir kiti pagoniškų ritualų reliktai: ypatingos įkapės, šermenų, Vėlinių ritualiniai stalai su vaišėmis kapinėse mirusiesiems ir kita.

Kiekvieno žmogaus gyvenime susitikimas su mirtimi yra visuomeniškai reikšmingas dalykas, ir šie pasikeitimai laidosenoje rodo bendruomenės pasaulėžiūros deformaciją, lėtą naujų papročių ir tradicijų atsiradimą, dvasinio kultūrinio gyvenimo sąstingį. Ypač tai būdinga atokesnių vietovių, nutolusių nuo administracinių centrų, gyventojams. XIV–XVII a. Lietuva palengva krikščionėjo, vis dėlto daugumos paprastų žmonių pasaulėžiūrai buvo būdingas sinkretizmas.

Krikšto metu, rodos, buvo sunaikintos pagrindinės pagonių šventvietės, bet masiškai išplito nauji aukurai – dubenuotieji akmenys, kurie buvo sumaniai slepiami nuošaliuose vietovėse, net po gyvenamųjų namų pastoge. Aukuruose besikaupiančiam lietaus vandeniui buvo priskiriama maginė ar gydomoji galia, ant jų buvo dedamos aukos, atliekami tradiciniai aukojimo, padėkos seniesiems dievams ritualai. Tokios pagoniškos šventvietės egzistavo kaip alternatyva katalikų bažnyčioms, bet jau buvo naujojo laikmečio rezultatas. Iki dabar Panevėžyje žinomi tokie dubenuoti akmenys – aukurai: iš Plukių, Papušių, o Perkūno krėslą primenantis didžiulis akmuo dar ir dabar „sėdi“ ant

⁶ Petruilienė A., Baroniškių – Jutiškių senkapis. 1983 m. archeologinių tyrinėjimų ataskaita, PKM archyvas, B 160, p. 2.

Senvagės kranto, senosios šventvietės artumoje. Apie aukurus ir jų paieškas Panevėžyje ir kitokius senųjų baltų šventviečių ženklus ir priedais yra rašę kraštotyrininkai J. Atkočiūnas⁷, L. Vasilevičius⁸, panevėžiečiai istorikai P. Juknevičius⁹, L. Kaziukonis¹⁰, A. Petrulienė¹¹, O. Maksimaitienė¹² ir kiti autoriai.

Apie pagoniškųjų papročių gajumą ir jų reliktus, remdamasis Panevėžio rajono XV–XVII a. archeologinių paminklų tyrinėjimų duomenimis, skelbė V. Urbanavičius¹³. Kaip pažymėta, viduramžiais kapinynuose mirusieji laidojami su tam laikotarpiui būdingomis įkapėmis: kirviais, peiliais, kitokiais darbo įrankiais, mirusiųjų pasaulį simbolizuojančiais papuošalais, monetomis. Reikia išskirti tą faktą, kad tarp randamų įkapių jau pasitaiko krikščioniškų simbolių: kryželių, rožančių. Panašių šio laikotarpio radinių rasta beveik visuose kapinynuose, nutolusiuose vos kelis kilometrus nuo Panevėžio Senamiesčio bažnyčios, pavyzdžiui, Plukiuose¹⁴, Venslaviškyje¹⁵, Pajuostyje¹⁶, taip pat ir tolimesnių kaimų kapinynuose, išskyrus kapines, kurios buvo įkurtos šalia pirmosios Panevėžio Senamiesčio bažnyčios, pastatytos 1507 metais¹⁷.

Pratęsiant mintį apie senojo baltų tikėjimo ir papročių gajumą ir gyvybingumą (pagal archeologinius duomenis pagoniškojo tikėjimo reliktai išsilaikė iki XVII a. trečiojo dešimtmečio) ir pastangas juos pakeisti, palyginimui galima pateikti 1995 m. archeologinių tyrinėjimų

⁷ J. Atkočiūno laiškas P. Tarasenkai, MAB, F 135, B 397.

⁸ Vasilevičius L., Pėduotųjų akmenų randama ir Panevėžio rajone//„Panevėžio rytas“, Nr. 12/3089, 2004-01-16.

⁹ Juknevičius P., Dubenuoti akmenys Panevėžyje//„Panevėžio savaitė“, 1992-08-01.

¹⁰ Kaziukonis L., Istorinio Panevėžio akmens beiškant./„Sekundė“, 1997-07-26, p. 7.

¹¹ Petrulienė A., Panevėžio priešistorė/Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m., Panevėžys, 2003, p. 32–35.

¹² Maksimaitienė O., Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą, Lietuvos TSR MADA, t. 2, 1961, p.125–131.

¹³ Urbanavičius V., Senųjų tikėjimų reliktai Lietuvoje XVI–XVII amžiais, Lietuvos MADA, t. 1 (11), 1975.

¹⁴ Lisanka A., Plukių senkapis, 1975 m. archeologinių tyrinėjimų ataskaita, PKM archyvas, B 161.

¹⁵ Markelevičius J., Panevėžio rajono archeologinių paminklų žvalgymo ataskaita, LKPMC A, F a 1, B 184.

¹⁶ Michelbertas M., Pajuostės pilkapių Panevėžio r. tyrinėjimai//„Tėvynė“, 1975-05-16.

¹⁷ Miškinis A., Panevėžys//„Kultūros barai“, 1976-09-19.

duomenis iš kapinyno (Panevėžys, Venslaviškio g. 6)¹⁸, kuris buvo prie pirmosios bažnyčios. Archeologinių kasinėjimų metu ištyrus 55 m² plotą, 14 nesuardytų ir panašiai tiek pat visiškai sugriautų, perkastų kapų, akivaizdžių pagoniškojo tikėjimo ar ritualo apraiškų jau neužfiksuota. Mirusieji visi buvo palaidoti be įkapių, lentiniuose karstuose, aukštieji ninkai, nesudeginti, be deginimo paprotį simbolizuojančių ženklų, ant krūtinės sudėtomis rankomis, daugiausia vakarų kryptimi, veidais į rytų pusę arba į šalia stovėjusios bažnytelės altorių, kuris galbūt eilinio to meto mirtingojo sąmonėje pakeitė tekančios saulės vaizdinį. Tyrinėta kapinių pietinis pakraštys, kur mirusieji laidoti XVII–XVIII a.

Naujausi archeologiniai tyrinėjimai, vykdyti 2007 m., parodė, kad seniausios kapinės buvo kalnelyje, dabar pažymėtos paminklinės teritorijos šiaurės vakariniame kampe (Venslaviškio g. 6), o mirusiųjų kapuose rastos monetos (25 vnt.) yra reliktinė įkapė, būdinga XV–XVII a. laidosenai. Šias kapinaites, kuriose buvo medinė koplytelė su aukuru (šis aukojimo stalą primenantis akmuo rastas 2007 m. tyrinėjimų metu ir iškeltas į paviršių), ir šventorių 1509 m. senamiesčio bažnyčią vizitavęs dekanas liepė aptverti. Tai buvo padaryta iki 1522 m.¹⁹ Pirmoji bažnytelė 1507 m. pastatyta už keliasdešimt metrų į rytų pusę nuo veikiančių kapinių, kurios, XVI–XVIII a. pradėjus laidoti ir šventoriuje, išsiplėtė ir apjuosė bažnyčią.

Nuo minties apie senojo baltų pasaulėvaizdžio principus ir iš to kylančią šventosios erdvės kūrimo būtinybę, kuri ankstyvaisiais geležies amžiais dar buvo svarbi, vėliau kito, palikdama pėdsakus tik mitinėje erdvėje, o gyvenime užleido pirmenybę istoriškai susiklosčiusioms natūralioms aplinkybėms, prisimename indoeuropietiškaji Pasaulio medžio, arba Axis mundi, koncepciją. Pagal tai Visatos ir realaus pasaulio suvokimas pagrįstas sudvasintu erdvės ir laiko pojūčiu, kai dvasinio gyvenimo dominantė – šventykla (bažnyčia) tampa centrine gyvenvietės ašimi, išėjties tašku. Pasak mitų, Pasaulio medis augęs ant kalno, kur tekėjo 9 upės, arba jį supo kiti vandenys, ar įsiter-

¹⁸ Petruilienė A., 1995 m. archeologinių tyrinėjimų Panevėžyje (Venslaviškio g. 6) ataskaita, PKM archyvas, B 158, ap. 2.

¹⁹ Ragauskienė R., Panevėžys XVI–XVII a./Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m., Panevėžys, 2003, p. 42.

pęs tarp šviesos ir tamsos. Iš čia tautosakoje turime dvarą dvarelį, kaip lokalizuoto kosmoso simbolį. Rekonstruojant baltų pasaulio modelį, remiantis archeologine medžiaga, folkloru, nesunkiai suvokiamas antropomorfizmo principas, jog žmogus aplinkinį pasaulį suvokė kaip visumą, o save, savo gentį laikė pasaulio centru, kurio svarbiausias taškas – šventykla. Tai tūkstantmečius gyvavo senajame ir Naujajame pasaulyuose, ją saugojo daugelio tautų kultūrų tradicija, kuri Lietuvoje išliko iki naujausių laikų, iki krikščionybės įsitvirtinimo. Katalikų bažnyčios daugeliu atvejų pastatytos senųjų pagoniškųjų šventviečių vietose arba jų dvasinėje erdvėje. Panevėžio pirmosios bažnyčios vieta yra ne išimtis.

Ieškodami Panevėžio dvasinio centro sukūrimo ištakų, dar kartą paskaitykime Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro donacijos aktą, parašytą 1503 m. rugsėjo 3 d., kuriame sakoma: „yra tam tikrų keblumų ir netgi iškyla pavojus, jog pagoniškos gentys šventame miškelyje atlieka savo religines apeigas ir savo dievams degina kvapnuiosius sakus, todėl pritardami to paties vyskupo (Vilniaus vyskupo Alberto)... mes dovanojame aukščiau minėtą salą, arba „ostrow“, esančią Upytės apskrityje tarp Nevėžio upės iš vienos pusės ir Lėvens upės iš kitos pusės, kad toje saloje įrengtų Dievo, mūsų išganytojo, garbei naują koplyčią arba bažnyčią...“ Šis dokumentas tapo Panevėžio miesto įkūrimo kertiniu akmeniu, pirmuoju rašytiniu jo istorijos šaltiniu²⁰. Šiame rašte nenurodoma, ar tame miškelyje ar kitur buvo koks aukuras ar kitoks ženklas. Apie šventvietę jau nekalbama, o tik apie slaptumą, apie papročių tęstinumo tradiciją. Senoji šventvietė jau buvo sugriauta, apie tai mums byloja legenda, pagal kurią Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas 1413 m. grįždamas iš Žemaitijos, kur atliko krikšto misiją, Nevėžio pakrantės pušyne aptiko lietuvių pagonių šventyklą ir ją sugriovė, užgesino amžinąją ugnį, kurią kūreno žynys. Šią legendą pakartoto A. Miškinis²¹, kaip ir daugelis Panevėžio miesto istoriografų: J. Gasiūnas²², O. Maksimaitienė²³ ir kiti istorikai. Ši legenda labai tikroviška, ir niekas jos nepaneigs, tik ne visai aišku, kur augo šis

²⁰ Maksimaitienė O., Pirmosios žinios apie Panevėžio miestą, Lietuvos TSR MADA, t. 2, 1961, p. 125–131.

²¹ Miškinis A., Panevėžys/„Kultūros barai“, 1976-09-19.

²² Gasiūnas J., Katalikų bažnyčios/Panevėžys, Chicago, 1963, p. 121–137.

²³ Maksimaitienė O., Iš Panevėžio istorijos, V., 1992, p. 6–17.

pušynas, kuriame buvo atliekamos tokios svarbios apeigos, kaip amžinosios ugnies kūrenimas.

Remiantis istoriniais šaltiniais, kairėje Nevėžio pakrantėje, netoli Sirupio upelio žiočių (upelis kanaliztuotas XX a. viduryje), stovėjo kalva, kurios aikštelė buvo apjuosta 1,5–2 m aukščio pylimu, buvo kūrenama šventoji ugnis, atliekamos senųjų baltų religinės apeigos. Ši kalva nukasta XIX a., nutiesta gatvė, pastatyti statiniai.

Ieškant Panevėžio miesto dvasinio centro ištakų žvilgsnis krypsta į Skaistakalnį. Svarbu, kurio laikmečio žvilgsniu žvelgsime į šią vietovę, kaip ir į kitas Nevėžio pakrantėje, dabartinio miesto artimiausioje aplinkoje, sakysim 10 kilometrų areale, gyvavusias gyvenvietes priešistoriniais laikais, viduramžiais. Kodėl jos, mums labiau žinomos archeologinių šaltinių duomenimis, jau II–VIII a. gausios, pakankamai turtingos gyvenvietės, tokios kaip Nevėžninkai, Berčiūnai, Pažalvaičiai, Venslaviškis, Pajuostis neišaugino miestų? Tiesa, archeologai tyrinėjo tik šalia gyvenviečių buvusius kapinynus ir iš įkapių sprendė apie realiojo gyvenimo galimybes: žemdirbių verslus, karybą, amatus, metalurgiją, prekybą ir pasaulėžiūrą. Seniausias gyvenvietes, siekiančias žalvario amžių, kultūrinio sluoksnio fragmentų, smulkių keramikos gabaliukų, angliukų 1975 m. archeologas J. Markelevičius rado žvalgydamas dešiniajame Nevėžio krante buvusį Venslaviškių kapinyną. Išlikusių šio kapinyno tiek senojo, tiek vėlyvojo geležies amžių radinių: ietigalių, geležinių kirvių, žirgo aprangos reikmenų yra Panevėžio kraštotyros, Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejų rinkiniuose. Kitų minėtų pilkapynų artimiausioje aplinkoje buvusių gyvenviečių pėdsakų neaptikta, tikėtina, kad jie pasislėpė, susiliejo su vėlyvesnių gyvenviečių, kaimaviečių natūralia aplinka, kitur įsikūrė dvarai, pavyzdiui, Papušiuose, Skaistakalnyje (Panevėžys), Pajuostyje.

Artimiausioje Panevėžio miesto aplinkoje tyrinėti viduramžių kapinynai, tokie kaip Plukių k. (tyrinėti 1975 m., vad. A. Lisanka), Venslaviškio k. (kapinynas suardytas apie 1931 m., imant žvyrą), Pajuosčio k. (tyrinėtas 1971 m., vad. M. Michelbertas), arba fiksuoti, tokie kaip Velžio, Pažalvaičių, Nausodės ir kiti, nusako nedidelių kaimų, išsidėsčiusių 2–7 km atstumu dešinėje Nevėžio pakrantėje gyvavimą XVI – XVII a. ir vėliau.

Kairiosios Nevėžio pakrantės apgyvendinimas siejamas su Pa-

nevėžio valdovinio dvaro atsiradimu XVI a. ir jam priklausančiose žemėse prasidėjusia miesto užuomazga. Miškinga Nevėžio žemumos teritorija iki XVI a. nebuvo gausiai gyvenama. Archeologiniuose šaltiniuose minimi Lepšiai, Rimaisai, kur rasta IX – XIII a. mirusiųjų ir žirgų kapų su įkapėmis, buvo įsikūrę toliau nuo Nevėžio upės palei kelią, kuris jungė Kėdainius su kitais stambesniais centrais šiaurės Lietuvoje, Ryga. Kaip rodo archeologiniai ir istoriniai šaltiniai, Nevėžio vidupio pakrantės jau buvo apgyvendintos geležies amžiais, vadinasi, jas turėjo jungti ir dvasinis centras. Toks dvasinis centras, regioninė vidurio Lietuvos šventvietė prie Nevėžio, manoma, buvo įsikūrusi Skaistakalnyje. Ateities tyrinėjimai turėtų tai patvirtinti. Vėlyvajame geležies amžiuje jos veikla dėl neaiškių priežasčių nusilpo, o vėlyvaisiais viduramžiais, kaip anksčiau pastebėta, vykstant pokyčiams visuomenės ekonominiame ir dvasiniame žmonių gyvenime, jos veikla nutrūko XIV a.

Manau, jau niekam nekyla klausimas, kodėl pirmoji Panevėžio katalikų bažnyčia pastatyta kitoje Nevėžio pusėje, šalia Skaistakalnio, o ne priešingai. XVI a. pr. ši vietovė jau buvo užimta, ji buvo valdovinio dvaro priklausomybė, be to, Lietuvoje jau buvo įvykę ryškių katalikybės poslinkių.

Pirmosios Panevėžio bažnyčios valda (jurzdika) pietiniu pakraščiu rėmėsi į dešinę Nevėžio krantą, kur buvo tankiau gyvenama. XVI a. tai buvo vienos gatvės gyvenvietė. Gatvių tinklas šimtmečiais nesikeitė. Ties turgaus aikšte, kuri susiformavo šalia bažnyčios, kelias šakojosi į tris puses, miestelį jungė su kitais šalia įsikūrusiais kaimais Plukiuose, Venslaviškyje, Pajuostyje ir toliau. Panevėžio senamiestis XVI a. sujungė du strategiškai svarbius bažnytinius centrus Ramygaloje ir Pasvalyje.

Pirmosios bažnytelės pastatas buvo kuklus, nedidelis, stačiakampio formos, su vieneriomis durimis, 6 langais. Dvišlaitį stogą, dengtą lentelėmis, puošė nedidelis bokštelis. Paprastai viduramžiais įsteigtose bažnyčiose tebūdavo vienas pagrindinis altorius. Jei įrengdavo kitą altorių, tai dažniausiai tik tada, kai jis turėjo atskirą fundaciją. Paprastai tik katedrose būdavo gausu šoninių altorių. To laikotarpio medinėse bažnyčiose tabernakuliai būdavo įrengiami ne altoriuje, bet prie presbiterijos sienos ar zakristijoje. Presbiterijoje svarbiausia vieta buvo parenkama krikštyklai. Iki Tridento (1545–1563) bažnytinio susirinkimo

bažnyčiose nebūdavo klausyklių, ne visur statytos ir sakyklos²⁴. Manoma, kad pirmoji Panevėžio Senamiesčio bažnytelė pastatyta vietinių kaimo meistrų, buvo jauki, ypatingos architektūrinės puošybos nebuvė nei viduje, nei išorėje. Juolab, kad tai buvo Ramygalos bažnyčios filija. Konkrečių bažnyčios interjero apibūdinimų nėra išlikę, neminama ir bažnyčios nominacija. Galime tik spėlioti, ar pirmojoje Panevėžio Senamiesčio bažnyčioje jau buvo Švč. M. Marijos, Kristaus, kitų šventųjų paveikslai, skulptūros ir kokie jie buvo.

Apie Panevėžio Senamiesčio bažnyčių administravimą kai kuriuos klebonus, sakysime, Motiejų Klodinskį, kuris garsėjo agresyvumu ir nepakankamai rūpinosi Panevėžio bažnyčios reikalais, nes rezidavo Ramygaloje, dažną kunigų kaitą plačiau yra rašiusi istorikė Raimonda Ragauskienė²⁵. Iš 1601 m. I. Dembickio vizitacijos rašto matome apgailėtiną seniausios bažnytelės vaizdą: „pastatas supuvęs, stogas apaugęs samanomis, daugelyje vietų kiauras, grindys išpuvusios, ne visuose languose buvę stiklai, sunykę kiti bažnytiniai trobesiai“. Tik bravoras ir smuklė apdengti nauju stogu. Daroma išvada, kad Upytės pavieto seniūnas, pats būdamas protestantas, nesirūpino katalikų bažnyčios reikalais.

Sunykus pirmajai Panevėžio Senamiesčio bažnyčiai, 1636 m. J. Valavičiaus rūpesčiu toje pačioje vietoje pastatyta antroji bažnyčia, kuri jau turėjo tris medinius dažytus altorius, o centriniame altoriuje buvo Dievo Motinos paveikslas. Tikėtina, kad naujai pastatyta bažnyčia turėjo naują įrangą, nes iš senosios mažai kas buvo likę, gal tik tradicija. Malonu pastebėti, kad šis Dievo Motinos paveikslas rado tinkamą vietą ir 1781 m. pastatytoje jau trečioje pagal eilę Panevėžio Senamiesčio bažnyčioje, kuri jau buvo nominuota Šv. apaštalu Petro ir Povilo vardu. Perkėlus visą senąjį altorių ir įrengus šoninėje navoje, paveikslas pakabintas centre. Jis buvo meniškai nutapytas, apdengtas sidabriniais apkaustais. Šis paveikslas tikinčiųjų buvo laikomas stebuklingu. Galimas dalykas, kad ir pirmosios Panevėžio bažnyčios centriniame altoriuje taip pat buvo Švč. Mergelės Marijos paveikslas pagal kurį nors biblinį siužetą,

²⁴ Jankevičienė A., Lietuvos medinė sakralinė architektūra, V., 1998, p. 76.

²⁵ Ragauskienė R., Panevėžys XVI–XVII a./Panevėžys nuo XVI a. iki 1990 m., Panevėžys, 2003, p. 57.

nes buvo švenčiamos su ja susietos bažnytinės šventės.

Tarp išlikusių Upytės pilies teismo dokumentų yra valstiečio Jono Stankaičio skundas, kuriame parašyta, „kad 1589 m. nuo Kristaus gimimo rugsėjo 8 d., jam važiuojant iš Panevėžio miestelio turgaus, iš prekymečio, vykusio Mergelės Marijos gimimo dieną, pirmadienį, tie anksčiau minėti valdiniai, pasiviję vieškelyje, einančiame iš Panevėžio į Pajuodžius, netoli Upytės apskrities bajoro Petro Aleknaičio dvaro, privažiuojant Žagenos upelį, neaišku dėl kokios priežasties, jį žiauriai primušė ir kankino, jam dingo pinigų 6 kapos ir 20 lietuviškų grašių, pagrobė 2 arklius“²⁶.

Šie minėti atlydai ir prekymetis, liaudyje vadinamas kermošiumi, taip nelinksmi pasibaigę, sietini su pirmąja Panevėžio Senamiesčio bažnyčia ir jos krikščioniškąja veikla, liturgija. Pastarieji pirmosios katalikų bažnyčios veiklos ženklai lieka tik nuspėjami, pridengti keliais realaus gyvenimo faktais, slėpiniais, kaip ir atviras klausimas, kokiomis aplinkybėmis susiformavo Dievo Motinos paveikslo stebuklingumo aura.

Marijos vardas Lietuvoje nuskambėjo kartu su pirmųjų Kristaus mokslo skelbėjų žygiais. Jos pėdos įmintos akmenyse, skamba giesmėse, susiformavusi ryški jos garbinimo tradicija, kuri savo kelio nepametė ir tais viduramžių permainų laikais. Kalbotyros, tautosakos duomenimis, istorijos šaltiniais paremtuose archeologų, religijotyryninkų tyrinėjimuose randame, kad Deivės motinos samprata glaudžiai siejasi su žemiškąja mitinio universumo sritimi. Tradiciškai žemės deivės, dažniausiai vadintos Žemyna, funkcijos gana plačios, ji susijusi su žemės darbais, kartu baltams buvo augalijos, derliaus, gyvulių globėja. Tuo pačiu Žemynos buvo prašoma ir „dūšelę priimti“, ir ją gerai pakavoti, kaip motina ji dalyvaudavusi ir sutuoktivių apeigose. Ji vadinta Motina. Daugeliui dar suprantama pasakymų „žemę reikia gerbti, ji yra mūsų Motina“ arba „Motinėle Žemynėle, perlo upe, ant perlo upės aniuolas stovi“ esmė, jų gelmė.

Tacito 98 m. paminėtąją Dievų motiną „mater deum venerantur“, kurią garbino Svebų jūros pakrantėje gyvenę aisčiai, mitologai vieningai

²⁶ Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės kasdienis gyvenimas, V., 2001, p. 706–707.

identifikuoja su lietuvių žemės deive Žemyna²⁷.

Dievų Motiną mini ir 1583 m J. Lavinskis, misionieriaęs Žemaitkiemyje (Ukmergės r.). Jis teigė, kad „kai kurios moterys buvo įpratusios kvailai aukoti vištą Dievų motinai“. Rudenį pagal senąją baltų tradiciją buvo dėkojama žemės deivei, aukojamos derliaus dovanos.

Deivės Motinos garbinimo tradicija – ne vienos epochos vaizdiny. Ši religinė tradicija, gyvavusi priešistoriniais laikais, pasiekė ir viduramžius, sujungdama mitinėje žmonių sampratoje su Marijos, kaip Dievo motinos, vaizdiniu, o perkelta katalikybės erdvėje natūraliai prigijo ir suvešėjo. Tik visiškai praradusiam ryšį su mūsų protėvių dvasia, papročiais gerąja prasme, lieka nesuprantama, kaip Lietuva, vėliausiai Europoje krikštyta, taip greitai tapo šalimi, verta Marijos žemės vardo.

Iš Lietuvoje XV a. statytų bažnyčių trečdalis buvo pašvęstos Marijos garbei. Prie tikėjimo platinimo Lietuvoje, ypač gilinimo liaudyje, daug prisidėjo jau XV a. veikusios pranciškonų, dominikonų vienuolijos, jos įtakojo kai kurių vikarų ir kunigų pasaulėjautą, auklėjamą pagarbumą Marijai. Kai kurie Marijos kulto Lietuvoje tyrinėtojai mano, kad pats senasis baltų tikėjimas ir papročiai savo esme, kur sakralumui išreikšti itin reikšminga šventoji erdvė, šventa vieta, šventvietė (neatsitiktinai pagonišku šventviečių vietose pastatytos katalikų bažnyčios) nesunkiai prisitakė, persikūnijo krikščioniškąja tradicija. Nemanau, kad tai lėmė akcentuojamas nuolankus ir paslaptingas lietuvių charakteris, greičiau tradiciškai susiformavęs maldos, atnašavimo paprotys, kai betarpiškai kreipiamasi į Dievą arba į Jo Motiną Mariją santūriai, apie gautąsias ar prašomas malones viešai nesiafišuojant. Šventųjų garbinimo tradicija ankstyvuojų krikščionybės laikotarpiu nebuvo išplitusi, ji buvo gretinama su senųjų kalendorinių ir šeimos švenčių ritmu. Pirmųjų katalikų bažnyčių nominacija arba joms priskirtų švenčių su laisvais prekymečiais, jomarkais tradicija paprastai kilo iš šių bažnyčių steigėjų, fundatorių iniciatyvos. Religijotyryninkas J. Vaišnora, pratęsdamas šią mintį, pastebi, kad lietuviai, turėdami tiek daug stebuklingų vietų, Marijos malonėmis garsių šventovių, paveikslų, beveik nežino regis-

²⁷ Laurinkienė N., Motina Žemyna baltų deivių kontekste/„Liaudies kultūra“, 2007, t. 2, p. 9–13.

truotų stebuklą, o jų esą daug, tik niekas jais viduramžiais nesidomėjo ir nesistebėjo²⁸.

Dėl XVI a. išplitusios reformacijos, švedmečio negandų, kunigų veiklumo stygiaus ir daugelio kitų politinio, ekonominio gyvenimo veiksmų, Panevėžio katalikų bažnyčios dvasios sklaida pirmaisiais jos veiklos šimtmečiais stiprėjo palengva, kol pasiekė paprastus žmones, galbūt ne be šv. Dvasios malonės, kurios veikimo įrodymui jau yra kitokių akivaizdžių ženklų.

I š v a d o s

1. Formuojantis viduramžių Europos, neišskiriant ir Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės, kultūrai krikščionybės vaidmuo buvo lemiamas. Prasidėjusi misionierių, vėliau kryžiuočių žygiais, įtvirtinta oficialiu krikštu, veikiama politinių, ekonominių gyvenimo ypatumų, reformacijos, provinciją katalikybė pasiekė šimtmečiu vėliau. Net formaliai apsikrikštijusi Lietuva kelis šimtmečius buvo pusiau pagoniškos dvasios šalis.

2. Senieji baltų tikėjimo relikvai užfiksuoti ne tik istoriniuose, bet ir archeologiniuose šaltiniuose. Ištyrus daugumą Panevėžio rajono viduramžių kapinynų, jų laidosenoje užfiksuotos pastangos išsaugoti mirusiųjų deginimo paprotį, pastebėta, kaip keitėsi įkapių, dedamų į mirusiojo kapą, paskirtis ir simbolinė prasmė, kad dar keletą amžių po krikšto ruošti vėlinių stalai su vaisėmis mirusiesiems ir kiti ritualai. XIV–XVII a. Panevėžio apylinkėse, kaip ir kitose Lietuvos vietose, masiškai išplinta dubenuotieji akmenys – aukurai, paslėpti nuošaliose vietose, sodybose. Panevėžyje ir jo apylinkėse išliko keli tokie mitologiniai akmenys, prie kurių buvo aukojama po to, kai užgesinta amžinoji ugnis Skaistakalnyje ir šventvietėje prie Nevėžio senvagės.

3. Pirmosios katalikų bažnyčios įkūrimas ir miesto atsiradimas prie Nevėžio yra ryškus ir lemiamas krikščionybės plėtros žingsnis šiame regione. Pirmoji katalikų bažnyčia pastatyta 1507 m. dešiniajame Nevėžio krante, kaip Ramygalos bažnyčios filija. Jos išlaikymui paskirta žemės valda (jurzdika), įkurtos kapinės, pastatyta klebonija, karčiama,

²⁸ Vaišnora J., MIC, Marijos garbinimas Lietuvoje, Roma, 1958, p. 12.

rinkos aikštėje vyko turgūs, prekymečiai, visas naujai formuojamo miestelio gyvenimas. 1568 m įsteigta parapija.

4. XVI–XVIII a. Panevėžio Senamiesčio katalikų bažnyčios veiklą slopino paplitusi reformacija ir protestantizmo idėjos, ekonominiai sunkumai, administracinė priklausomybė, švedmečio sukeltos negandos, epidemijos ir vietinių kaimo gyventojų tamsumas, jų prisirišimas prie senųjų papročių ir tradicijų.

Nepaisant to, ši katalikų bažnyčia jau pirmaisiais savo veiklos šimtmečiais vykdė pastoracinę veiklą, skatino didžiosios daugumos Panevėžio gyventojų dvasinį ugdymą, vadovavo jų sielovadai, skynė kelią Kristaus mokymui, ugdė Šv. Marijos garbinimą, populiarino tiesos pažinimą, ieškojimą.

SOURCES OF MEDIEVAL HISTORY AND ARCHEOLOGY:
RELICTS OF OLD BALTIC FAITH AND EXPANSION
OF CHRISTIANITY IN SPACE OF THE OLD-TOWN CHURCH
OF PANEVĖŽYS

Alfreda Petrulienė

S u m m a r y

1. Christianity had played decisive role in process of cultural formation in Medieval Europe and in the Great Duchy of Lithuania. Started by missionaries and crusades, later firmed by official christening, under the sway of political, economical life and Reformation, Catholicism had reached the provinces one century later. Even after formal christening, Lithuania had stayed a half-pagan country for centuries.

2. The old relics of Baltic faith are stated in archeological, as well as in historical sources. Inhumations in Medieval necropolises of Panevezys region reveal efforts of saving the old rituals – such as cremation, preparing regale for the dead on All Souls' Day, and other rituals remained alive for a few centuries after christening. In XIVth – XVIIth centuries massive outspread of altars (bowl-stones) is fixated. The al-